

СОЦІАЛЬНА ПОЛІТИКА ЯК ІНСТРУМЕНТ ВІДНОВЛЕННЯ ІНФРАСТРУКТУРИ ТЕРИТОРІЙ: РОЛЬ ДЕРЖАВИ ТА ГРОМАДЯНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА

SOCIAL POLICY AS A TOOL FOR THE RESTORATION OF TERRITORIAL INFRASTRUCTURE: THE ROLE OF THE STATE AND CIVIL SOCIETY

У дослідженні визначено роль соціальної політики як ключового інструменту відновлення інфраструктури територій, зокрема в умовах післявоєнної відбудови України. Проаналізовано взаємозв'язок між соціальною політикою та процесами відбудови, а також вплив держави та громадянського суспільства на ефективність реалізації відновлювальних заходів. Узагальнено підходи до формування соціальної політики, її стратегічні завдання та основні напрями реалізації у післявоєнний період. Визначено, що ефективна соціальна політика сприяє не лише фізичному відновленню об'єктів інфраструктури, а й відновленню соціального капіталу, зміцненню місцевих громад та покращенню якості життя населення. Доведено, що ключовими аспектами успішної реалізації соціальної політики є взаємодія державних органів та громадянського суспільства, залучення міжнародної допомоги, а також створення сприятливого правового поля для інвестицій у відновлення критично важливих об'єктів. Держава відіграє провідну роль у плануванні, координації та фінансуванні процесів відновлення, забезпечуючи законодавче регулювання, стратегічне управління та мобілізацію ресурсів. Водночас громадянське суспільство виконує функцію посередника між владою та населенням, сприяючи підвищенню прозорості процесів, здійсненню громадського контролю та забезпеченню врахування інтересів місцевих громад. Розглянуто законодавчі ініціативи щодо залучення інвестицій у відновлення соціально значущих об'єктів, зокрема в освітній, медичній та житлово-комунальній сферах. Визначено, що міжнародна підтримка відіграє важливу роль у забезпеченні фінансової та технічної допомоги, що є важливим фактором у реалізації довгострокових програм відновлення. Наведено приклади програм міжнародних фінансових інституцій, таких як Європейський інвестиційний банк та Програма розвитку ООН, які сприяють ефективному відновленню територій шляхом надання грантів та кредитів. Автори дійшли висновку, що соціальна політика є комплексним інструментом відновлення інфраструктури територій, який поєднує державну підтримку, громадську участь, міжнародну співпрацю та законодавчі механізми. Її ефективна реалізація сприяє підвищенню рівня соціального захисту, розвитку місцевих громад, покращенню умов життя населення та стимулюванню економічного зростання.

The study defines the role of social policy as a key instrument for the restoration of territorial infrastructure, particularly in the context of Ukraine's post-war reconstruction. The interrelation between social policy and reconstruction processes, as well as the impact of the state and civil society on the effectiveness of recovery measures, is analyzed. The study generalizes approaches to social policy formation, its strategic objectives, and key implementation directions in the post-war period. It is established that effective social policy contributes not only to the physical reconstruction of infrastructure but also to the restoration of social capital, the strengthening of local communities, and the improvement of the population's quality of life. It has been proven that the key aspects of the successful implementation of social policy include the interaction between public authorities and civil society, the involvement of international assistance, and the creation of a favorable legal framework for investments in the restoration of critically important objects. The state plays a leading role in planning, coordinating, and financing recovery processes by ensuring legislative regulation, strategic management, and resource mobilization. Meanwhile, civil society acts as an intermediary between the government and the population, promoting transparency in the processes, conducting public oversight, and ensuring that the interests of local communities are taken into account. Legislative initiatives regarding the attraction of investments in the restoration of socially significant objects, particularly in the education, healthcare, and housing and communal sectors, are examined. It is determined that international support plays a crucial role in providing financial and technical assistance, which is a key factor in the implementation of long-term recovery programs. Examples of international financial institutions' programs, such as those of the European Investment Bank and the United Nations Development Programme, which contribute to effective territorial recovery through grants and loans, are provided. The authors conclude that social policy is a comprehensive instrument for the restoration of territorial infrastructure, integrating state support, public participation, international cooperation, and legislative mechanisms. Its effective implementation facilitates an increase in the level of social protection, the development of local communities, the improvement of living conditions, and the stimulation of economic growth.

Key words: social policy, infrastructure restoration, state, civil society, sustainable development, legislative support, international cooperation, financing, post-war reconstruction, public oversight.

УДК 351
DOI <https://doi.org/10.32782/pma2663-5240-2024.43.29>

Майстренко К.М.

к. наук з держ. упр., доцент,
доцент кафедри публічного
адміністрування,
Міжрегіональна академія управління
персоналом
ORCID ID: 0000-0001-8586-9271

Панасюк В.І.

к. екон. наук, доцент,
доцент кафедри публічного управління,
адміністрування та міжнародної
економіки,
Білоцерківський національний аграрний
університет
ORCID ID: 0000-0002-9141-0149

Постановка проблеми. В умовах значних руйнувань інфраструктури, спричинених військовими конфліктами, стихійними лихами та

економічними кризами, питання її відновлення набуває стратегічного значення. Ефективна соціальна політика відіграє ключову роль у

забезпеченні стійкого розвитку територій, відновленні житлового фонду, транспорту, комунальних послуг та соціальної інфраструктури.

Одним із головних викликів є визначення оптимальної моделі взаємодії між державою та громадянським суспільством у процесі відбудови. Держава має розробляти законодавчу базу, забезпечувати фінансування та реалізацію державних програм, у той час як громадянське суспільство сприяє ефективному розподілу ресурсів, здійснює контроль за виконанням проєктів та забезпечує залучення міжнародної допомоги. Тому постає необхідність розробки ефективних стратегій та механізмів інтеграції соціальної політики у процес відновлення інфраструктури, що сприятиме стійкому розвитку постраждалих територій та підвищенню рівня життя населення.

Аналіз останніх досліджень і публікацій.

Аналіз останніх досліджень і публікацій висвітлює важливість соціальної політики як ключового інструменту відновлення інфраструктури територій, особливо в умовах післявоєнної відбудови України. С. Донік (2022) [2] розглядає соціальну політику як сферу державної діяльності, що визначає стратегію розвитку суспільства, сприяє функціонуванню ринку праці, освітньої та медичної сфер, а також забезпечує соціальний захист населення. І. Приходько (2022) [5] підкреслює, що соціальна політика є не лише системою заходів, а й механізмом взаємодії між соціальними групами, що впливає на рівень життя населення. У дослідженні Д. Палатної (2022) [4] зазначено, що ефективна соціальна політика на місцевому рівні покращує адресність та якість соціальних послуг, що сприяє відновленню територій. Відповідно до звіту ОЕСР (2022) [1], ефективна взаємодія держави та громадянського суспільства є ключовим фактором успішної реалізації соціальної політики. О. Луцевич (2023) [3] наголошує на ролі громадянського суспільства у процесах відновлення, зокрема в оцінці потреб, забезпеченні прозорості фінансування та залученні міжнародних ресурсів. Дослідження Київського міжнародного інституту соціології (2023) [11] свідчать, що громадянське суспільство активно залучається до моніторингу та реалізації відновлювальних проєктів.

Закон України “Про державну підтримку інвестиційних проєктів із значними інвестиціями” (2020) [6] створює сприятливі умови для залучення інвесторів у критичну інфраструктуру. Крім того, постанова Кабінету Міністрів України (2024) [7] регулює використання коштів на підтримку інвесторів у соціально

значущих проєктах. Розглянуто програму ЄІБ (2024) [8], спрямовану на реконструкцію об’єктів критичної інфраструктури, а також звіт СЕPR (2022) [9], де визначено принципи відбудови України.

Автори дійшли висновку, що соціальна політика є комплексним механізмом відновлення інфраструктури територій, який включає державну підтримку, громадську участь, міжнародну співпрацю та законодавче регулювання.

Метою статті є визначення ролі соціальної політики у процесі відновлення інфраструктури територій та аналіз механізмів взаємодії держави та громадянського суспільства.

Виклад основного матеріалу дослідження. У наукових дослідженнях активно розглядається значення соціальної політики у процесі відновлення інфраструктури територій, а також взаємозв’язок між соціальною політикою та відбудовою інфраструктури. Зокрема, С. Донік розглядав соціальну політику як сферу діяльності держави, яка визначає стратегію та цілі розвитку суспільства, включаючи напрями діяльності недержавних установ, та забезпечує ефективне і справедливе функціонування ринку праці, сфер освіти, охорони здоров’я, сімейної сфери тощо [2]. І. Приходько та Н. Шпортюк визначили соціальну політику як не лише систему заходів та дій, спрямованих на соціальний розвиток, а й як комплекс взаємовідносин і взаємодій між соціальними групами та верствами населення [5].

Відновлення інфраструктури територій України тісно пов’язане із соціальною політикою держави, яка спрямована на забезпечення добробуту населення та стійкого розвитку регіонів, оскільки ефективна соціальна політика сприяє не лише відбудові фізичних об’єктів, але й відновленню соціального капіталу, зміцненню громад та підвищенню якості життя громадян.

Д. Палатна, досліджуючи вплив децентралізації на надання соціальних послуг у територіальних громадах України, зазначила, що ефективна соціальна політика на місцевому рівні сприяє адресності та якості соціальних послуг, що, у свою чергу, позитивно впливає на відновлення інфраструктури територій та підвищення добробуту населення [4]. Згідно зі звітом Організації економічного співробітництва та розвитку (ОЕСР), війна в Україні суттєво вплинула на муніципальні функції, створивши значні потреби у відбудові та відновленні. У даному контексті соціальна політика відіграє ключову роль у підтримці місцевого самоврядування та забезпеченні базових послуг для населення [1].

Варто зазначити, що дослідники Ю. Городніченко, І. Сологуб та Б. Мауро розглядали концепцію відновлення, як процесу, що включає не лише фізичне відновлення інфраструктури територій, але й відновлення соціальних зв'язків та інститутів [9]. Ми погоджуємося з наведеними визначеннями соціальної політики та її критичної ролі у відновленні інфраструктури територій, оскільки соціальна політика, спрямована на відновлення інфраструктури, є фундаментом для забезпечення стійкого розвитку територій та покращення якості життя населення. Відновлення інфраструктури територій повинно здійснюватися комплексно, враховуючи як фізичні аспекти, так і соціальні потреби громад, що сприятиме загальному відродженню країни після кризи.

Таким чином, соціальна політика є невід'ємним елементом процесу відновлення інфраструктури територій України, адже її інтеграція в стратегії відбудови сприяє не лише фізичному відновленню об'єктів, але й зміцненню соціального захисту суспільства, забезпечуючи стійкий розвиток та підвищення якості життя громадян.

Відновлення інфраструктури територій є ключовим завданням державної соціальної політики, особливо в умовах післявоєнної відбудови. Держава відіграє провідну роль у післявоєнному відновленні, оскільки її функції включають планування та координацію відбудови на національному рівні, забезпечення фінансування, розробку законодавства та гарантування безпеки. Крім того, держава сприяє приватному сектору та залученню іноземних інвестицій для стимулювання економічного розвитку. Для ефективного відновлення інфраструктури держава розробляє та впроваджує відповідні законодавчі акти. Закон України "Про державну підтримку інвестиційних проектів із значними інвестиціями в Україні" № 1116-IX створює сприятливі умови для залучення інвесторів у відбудову критично важливих об'єктів [6].

Для забезпечення ефективної реалізації Закону держава розробила низку підзаконних актів, які деталізують механізми надання підтримки інвесторам та регулюють взаємодію між державними органами та інвесторами. Зокрема, Кабінет Міністрів України затвердив Порядок використання коштів, передбачених у державному бюджеті для забезпечення державної підтримки реалізації інвестиційних проектів із значними інвестиціями. Документ визначає процедуру надання компенсації інвесторам за витрати на будівництво об'єктів інженерно-транспортної інфраструктури та підключення до мереж, необхідних для

реалізації інвестиційних проектів. У державному бюджеті на 2024 рік для даної програми передбачено 3 млрд грн. [7].

Варто зауважити, що нормативний акт регламентує також фінансування будівництва та реконструкції шкіл, лікарень, дитячих садків, транспортної та комунальної інфраструктури, що є ключовим аспектом соціальної політики, а компенсація інвесторам за будівництво та модернізацію інженерно-транспортної інфраструктури сприяє розвитку місцевих громад і покращенню якості життя мешканців.

Отже, законодавча підтримка інвестиційних проектів та розробка підзаконних актів є інструментом реалізації соціальної політики, оскільки вони сприяють відновленню соціально значущих об'єктів, підвищенню рівня зайнятості, покращенню якості життя та зміцненню соціальної стабільності в суспільстві. Таким чином, соціальна політика і державна підтримка інвестицій є взаємопов'язаними механізмами відбудови країни.

Відновлення інфраструктури на деокупованих територіях і в регіонах, що знаходяться в безпосередній близькості до зони бойових дій, є одним із ключових завдань уряду України. Основний акцент робиться на реконструкції лікарень, освітніх закладів, соціального житла, а також систем водопостачання та водовідведення. Фінансування проектів забезпечується через державні програми у співпраці з міжнародними фінансовими інституціями, зокрема Європейським інвестиційним банком (далі – ЄІБ) та Європейською комісією [8]. Ключовими державними програмами відновлення територій інфраструктури на 2024–2025 роки є:

– *"Надзвичайна кредитна програма для відновлення України"*: спрямована на відновлення об'єктів інфраструктури територій, зокрема у Київській, Одеській, Сумській, Харківській, Миколаївській та Запорізькій областях. Станом на березень 2024 року було реалізовано 97 проектів (навчальні заклади, медичні центри, соціальне житло);

– *"Програма з відновлення України"*: підписана у 2020 році між ЄІБ та Україною, основна мета – модернізація шкіл, дитячих садків, лікарень, житла для внутрішньо переміщених осіб та систем водопостачання.

Співпраця держави з міжнародними партнерами у сфері соціальної політики для відновлення інфраструктури територій включають субвенцію з державного бюджету місцевим бюджетам на 2024 рік для підтримки громад у реалізації проектів відновлення. Європейська комісія та ЄС надають фінансову підтримку через гранти, а Програма розвитку ООН в Україні забезпечує технічну допомогу

для ефективної реалізації проєктів. Органи місцевого самоврядування відіграють ключову роль у керуванні процесом реконструкції [8].

Таким чином, вплив соціальної політики на відновлення інфраструктури територій проявляється у забезпеченні державою доступу до основних соціальних послуг, таких як освіта, медицина та житло. Вони сприяють покращенню умов життя для внутрішньо переміщених осіб та мешканців постраждалих територій, стимулюють місцеву економіку, залучають міжнародні інвестиції, тим самим сприяючи підвищенню стійкості критичної інфраструктури в умовах війни.

Громадянське суспільство відіграє важливу роль у реалізації соціальної політики як інструменту відновлення інфраструктури територій, демонструючи ініціативність та готовність брати активну участь у відбудові країни, особливо на рівні місцевих громад. Організації громадянського суспільства (далі – ОГС) виявляють високу політичну волю та готовність брати на себе відповідальність за відновлювальні процеси, проте їхня ефективна інтеграція потребує чіткого нормативно-правового регулювання з боку держави.

Оптимальними механізмами залучення ОГС до процесу відновлення можуть стати: встановлення квот для громадських організацій у комісіях з розподілу коштів, участь у робочих групах із планування відбудови, а також у наглядових радах, що сприятиме прозорості процесів і зменшенню корупційних ризиків.

За результатами соціологічного дослідження Київського міжнародного інституту

соціології (2023), представники місцевого самоврядування визначають ключові функції ОГС у процесі відновлення інфраструктури територій наступним чином: залучення фінансування на відновлювальні проєкти (37,6%), розробка соціальних ініціатив (36,6%), громадський контроль за діями влади та забезпечення прозорості розподілу коштів (32,7%), а також налагодження механізмів діалогу між державою, бізнесом та громадськістю (31,7%) [11].

Таким чином, громадянське суспільство є не лише активним учасником процесів відновлення, але й важливим інструментом соціальної політики для забезпечення сталого розвитку інфраструктури територій.

О. Луцевич розширила перелік функцій громадянського суспільства у відновленні інфраструктури територій, підкреслюючи його критичну роль у сфері соціальної політики [3]:

– *оцінка потреб та планування*: організації громадянського суспільства (ОГС) активно залучаються до оцінки масштабів пошкоджень та визначення пріоритетних напрямків відновлення. Вони співпрацюють з місцевими громадами для збору даних та формування планів відбудови, що відповідають реальним потребам населення;

– *моніторинг та прозорість*: громадянське суспільство забезпечує громадський контроль за використанням ресурсів, виділених на відновлення та сприяє підвищенню прозорості процесів та запобіганню корупційним ризикам;

– *залучення громадськості*: ОГС сприяють активній участі місцевих мешканців у проце-

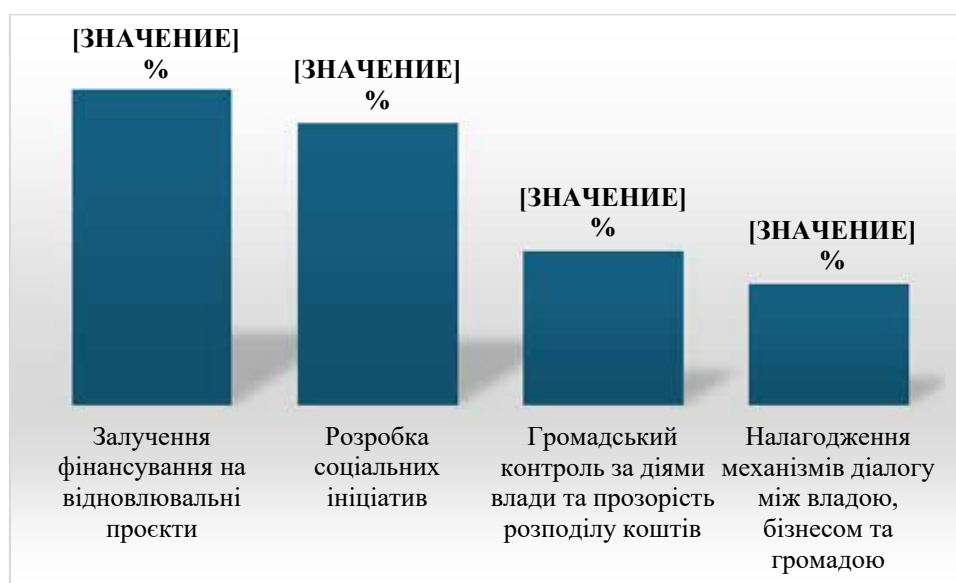

Рис. 1. Ключові функції ОГС у процесі відновлення інфраструктури, узагальнено авторами за джерелом [11]

сах відновлення, забезпечуючи інклюзивність та врахування інтересів різних груп населення, що підвищує рівень довіри до процесів відбудови та сприяє соціальній згуртованості;

– *надання послуг та підтримка*: багато організацій надають безпосередню допомогу постраждалим, включаючи гуманітарну підтримку, психологічну допомогу та сприяння у відновленні житла, що доповнює державні програми та забезпечує оперативне реагування на нагальні потреби [3].

Ефективна взаємодія між державою та громадянським суспільством є ключовим фактором у реалізації соціальної політики, спрямованої на відновлення інфраструктури територій, оскільки така співпраця забезпечує комплексний підхід до вирішення проблем, залучаючи ресурси та експертизу обох сторін. У результаті аналізу дослідження Національного інституту стратегічних досліджень було визначено наступні механізми взаємодії [10]:

– *громадський контроль та участь у прийнятті рішень*: громадянське суспільство відіграє важливу роль у контролі за реалізацією соціальних проєктів, забезпечуючи прозорість та підзвітність державних органів. Залучення громадських організацій до процесу прийняття рішень сприяє врахуванню потреб місцевих громад та підвищує ефективність впровадження політик;

– *волонтерські ініціативи та громадські організації*: під час відновлення інфраструктури важливу роль відіграють волонтерські рухи та неурядові організації, які надають допомогу в реалізації соціальних проєктів, мобілізують ресурси та забезпечують оперативне реагування на потреби громад. Їхня діяльність доповнює зусилля держави та сприяє більш швидкому відновленню територій;

– *інклюзивність та відповідальність*: ефективна співпраця між державою та громадянським суспільством передбачає взаємну відповідальність та інклюзивний підхід. Громадські організації повинні брати на себе відповідальність за реалізацію певних завдань, забезпечуючи їхнє виконання та звітуючи перед суспільством. Держава, у свою чергу, має створювати умови для такої співпраці, забезпечуючи прозорі механізми взаємодії та підтримки.

Незважаючи на наявні механізми співпраці, існують певні виклики, такі як недостатнє фінансування, бюрократичні бар'єри та корупційні ризики. Для подолання цих проблем необхідно вдосконалювати нормативно-правову базу, підвищувати інституційну спроможність органів влади та громадських організацій, а також забезпечувати прозорість та

підзвітність у процесі реалізації спільних проєктів.

Таким чином, ефективна взаємодія між державою та громадянським суспільством є запорукою успішної реалізації соціальної політики у сфері відновлення інфраструктури територій, що сприяє сталому розвитку та підвищенню якості життя населення.

Висновки та пропозиції. Узагальнюючи проведене дослідження, можна стверджувати, що соціальна політика відіграє ключову роль у відновленні інфраструктури територій, забезпечуючи стійкий розвиток, соціальну згуртованість та покращення якості життя громадян. Ефективна соціальна політика є необхідною умовою не лише для фізичної відбудови об'єктів, а й для відновлення соціального капіталу, зміцнення громади та забезпечення рівного доступу населення до соціальних послуг. Важливою складовою цього процесу є взаємодія між державою, місцевим самоврядуванням та громадянським суспільством, що сприяє більш адресному та ефективному використанню ресурсів.

Держава відіграє провідну роль у координації та фінансуванні відновлення інфраструктури через розробку та впровадження законодавчих актів, програм підтримки інвестицій, а також залучення міжнародних партнерів. Законодавча база України створює можливості для залучення приватного капіталу та міжнародної фінансової допомоги до процесу відбудови. Разом з тим, важливою складовою відновлення є посилення ролі органів місцевого самоврядування, що дозволяє адаптувати соціальну політику до специфічних потреб регіонів та громад.

Громадянське суспільство виступає активним учасником відновлювальних процесів, забезпечуючи громадський контроль, моніторинг використання бюджетних коштів, розробку та реалізацію соціальних ініціатив. Волонтерські рухи, громадські організації та благодійні фонди відіграють важливу роль у підтримці місцевих громад, забезпеченні гуманітарної допомоги та відновленні соціальної інфраструктури. Для підвищення ефективності їхньої діяльності необхідно розширити механізми їхньої участі у плануванні та реалізації відновлювальних проєктів через створення дорадчих рад, спрощення процедур фінансування та встановлення чітких правил взаємодії з державними органами.

З метою покращення соціальної політики як інструменту відновлення інфраструктури територій необхідно впроваджувати комплексний підхід, що включає такі напрями. По-перше, важливо розширити фінансову підтримку

відбудовних проєктів за рахунок залучення додаткових джерел фінансування, включаючи міжнародні гранти та приватні інвестиції. По-друге, варто вдосконалити систему соціального захисту населення, забезпечивши адресність соціальних виплат та спрощення процедур отримання допомоги. По-третє, необхідно посилити децентралізацію соціальної політики, надавши місцевим громадам більше повноважень та ресурсів для реалізації соціальних ініціатив. По-четверте, важливо створити механізми для ефективної взаємодії державних органів, бізнесу та громадянського суспільства з метою спільного планування та реалізації відновлювальних проєктів.

Таким чином, соціальна політика має стати не лише інструментом підтримки населення в умовах відновлення, а й ключовим чинником сталого розвитку, який забезпечить довготривалу стабільність, соціальну згуртованість та підвищення якості життя громадян.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ:

1. Відбудова України шляхом зміцнення регіонального та муніципального управління: *аналітичний звіт*. Організація економічного співробітництва та розвитку. 2022. URL: https://www.oecd.org/content/dam/oecd/uk/publications/reports/2022/12/rebuilding-ukraine-by-reinforcing-regional-and-municipal-governance_63099658/a5a7939d-uk.pdf
2. Донік С. В. Розвиток соціальної політики України в сучасних умовах: *магістерська робота*. Хмельницький університет управління та права імені Леоніда Юзькова. 2022. URL: <https://irlykhuml.univer.km.ua/server/api/core/bitstreams/f411380d-d7d7-4be7-a514-15be36953806/content>
3. Луцевич О. Надання громадянському суспільству права голосу у відновленні України. Chatham House. 2023. URL: <https://www.chathamhouse.org/sites/default/files/2023-09/2023-06-15-giving-civil-society-stake-ukraines-recovery-lutsevych-ukrainian.pdf>
4. Палатна Д. Розвиток соціальної сфери у сучасних територіальних громадах. *Social Work and Education*, 2022. в. 9, № 1. С. 75–88.
5. Приходько І. П. Формування та реалізація соціальної політики в Україні: *монографія*. 2022. URL: <https://dspace.chmnu.edu.ua/jspui/bitstream/123456789/862/1/Приходько%20І.%20П.%20Формування%20та%20реалізація.pdf>
6. Про державну підтримку інвестиційних проєктів із значними інвестиціями в Україні: Закон України від 17.12.2020 р. № 1116-IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1116-20#Text>
7. Про затвердження Порядку використання коштів, передбачених у державному бюджеті для забезпечення державної підтримки реалізації інвестиційних проєктів із значними інвестиціями: Постанова Кабінету Міністрів України від 26 квітня 2024 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/468-2024-%D0%BF#Text>
8. Програма з відновлення України від ЄІБ розгортається з початком реалізації проєктів критичної інфраструктури (2024). *Європейський інвестиційний банк*. URL: <https://www.eib.org/de/press/all/2024-101-eib-backed-ukraine-recovery-programme-kicks-off-as-critical-infrastructure-projects-get-underway?lang=uk>
9. Реконструкція України: принципи та політика: *аналітичний звіт*. Центр економічної політики. 2022. URL: https://cepr.org/system/files/2022-12/reconstruction%20book_Ukrainian_0.pdf
10. Стан розвитку громадянського суспільства в Україні (2022–2023 рр.): *аналітична доповідь*. Національний інститут стратегічних досліджень. URL: <https://niss.gov.ua/publikatsiyi/analitichni-dopovidi/stan-rozvytku-hromadyanskoho-suspilstva-v-ukrayini-2022-2023-rr>
11. Участь громадянського суспільства у відновленні України: *соціологічне дослідження*. Київський міжнародний інститут соціології. URL: <https://www.kiis.com.ua/?cat=reports&id=1268&lang=ukr&page=1>